

Journal of Old Turkic Studies

Vol. 7/1 (Winter)
2023

E-ISSN 2564-6400

JOURNAL OF OLD TURKIC STUDIES is a refereed international journal which provides an interdisciplinary scholarly platform in the field of Medieval Turkic philology, history, culture and literature. The first and the most important criteria for the selection of papers for publication is originality and scholarly standing. The **JOTS** accept only manuscripts written in Turkish, German, English or French. Manuscripts written in other languages will not be accepted. The **JOTS** is published twice per year in January or February (winter) and July or August (summer). The Editorial Board may also decide for special issues. The **JOTS** is a completely free and open-access journal published online. Authors are responsible about article's content and its consequences.

This journal can be accessed electronically via *DergiPark* (**www.dergipark.gov.tr/jots**).

Manuscripts for online publication, editorial correspondence and books for review should be sent to these e-mail addresses: **jotseditor@gmail.com** or **jotseditor@yahoo.com**.

Editor

Dr. Erdem UÇAR
(Friedrich Schiller University, Jena/Germany)

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aloïs van TONGERLOO (Geel/Belgium) [Emeritus], Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan University, Ardahan/Turkey), Prof. Dr. Erhan AYDIN (Inönü University, Malatya/Turkey), Prof. Dr. Georges-Jean PINAULT (École Pratique des Hautes Études, Paris/France), Prof. Dr. György KARA (Indiana University, Indiana/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Marcel ERDAL (Freie Universität Berlin, Berlin/Germany), Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS (University of London, London/United Kingdom), Prof. Dr. Nikolay KRADIN (the Russian Academy of Sciences, Vladivostok/Russia), Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Turkey) [Emeritus], Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (New Jersey/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Toshio HAYASHI (Soka University, Tokyo/Japan), Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Madison-Wisconsin, Wisconsin/USA), Dr. Ablet SEMET (Berlin/Germany), Dr. Béla KEMPF (University of Szeged, Szeged/Hungary), Dr. Dai MATSUI (Osaka University, Osaka/Japan), Dr. Delio V. PROVERBIO (Vatican Apostolic Library, Vatican City State), Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale/Turkey), Dr. Jens WILKENS (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen/Germany), Dr. Kahar BARAT (Florida/USA), Dr. Mutsumi SUGAHARA (Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo/Japan), Dr. Peter PIISPANEN (Stockholm University, Stockholm/Sweden), Dr. Salih DEMİRBİLEK (Ondokuz Mayis University, Samsun/Turkey), Dr. Stefan GEORG (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn/Germany).

Layout and typesetting: Deniz DEMİRYAKAN (İstanbul/Turkey)

Preparation of Manuscript

1. **JOTS** does not request any fees from the authors or pay publishing royalties to authors in any way.

2. **JOTS** uses double-blind peer review for research articles.

3. Manuscripts should be single-spaced and with 2.5 cm margins for all sides. The font of the manuscript should be Times New Roman and the size of the body text should be 12 points.

4. The first page should contain the full name (last names fully capitalized) and affiliation of author(s) (university, city, country), and the contact E-mail address for the author(s).

5. The English abstract should provide clear information about the research and the results obtained. It should not exceed 250 words. The abstract does not need to be written in any other language than English. Please provide at least 3 keywords or phrases to enable retrieval and indexing.

6. Contributors who are not native Turkish, German, English or French speakers are strongly advised to ensure that a professional language editor has reviewed their manuscript.

7. Reviews should include author, title, publisher, ISBN number and number of pages. After providing a concise summary of the content, review should also include a critical analysis of a book in terms of its strengths and weaknesses.

8. Graphs and photographs should be numbered in sequence with numerals. Each figure should be identified with the figure number. Its approximate location should be marked in the text.

9. Microsoft Office Word's automatic features should not be used in the manuscript.

10. Reference should be given in parenthesis surname of author(s), publication date and page numbers; for one author references (Clauson, 1972: 354); for more than one author references (Bazin & Hamilton, 1972: 28). The references with more than two authors should be noted as (Georg et al., 1999: 67).

11. If the same author has more than one work on the same dates, than each of they should be added a, b, c letters.

12. There should be no plagiarism in the writings, the writing should not have been published elsewhere, there should be dependent on scientific research and ethics in publishing.

13. Authors should add their **ORCID** number to their manuscript before submitting.

14. Reference list should be set out in the alphabetical order at the end of the paper. **APA (6th Edition)** system should be used in the references as follows:

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Bazin, L. & Hamilton, J. (1972). Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang. British Museum Or. 8212 (78) et (79). *Turcica*, *4*, 25-42.

Georg, S. et al. (1999). Telling General Linguists about Altaic. *Journal of Linguistics*, *35*(1), 65-98.

Schönig, C. (2012). Die hohe Kunst der Negation. In Erdal, E. et al. (Eds.), *Botanica und Zoologica in der türkischen Welt Festschrift für Ingeborg Hauenschild* (pp. 147-179). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Zieme, P. (1991). Gedanken zur Bearbeitung der alttürkischen buddhistischen Texte. In Klengel, H. & Sundermann, W. (Eds.), *Ägypten, Vorderasien, Turfan. Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften (Tagung in Berlin, Mai 1987)*. (pp. 134-140). Berlin: Akademie Verlag.

C O N T E N T S

Front Matter (1-6)

Articles (7-233)

Erhan Aydın (7-49)

Türk Runik Bibliyografyası'na Ek III

Supplement III to the Turkic Runic Bibliography

Filiz Çetinkaya Karafaki (50-72)

Tarihî Çeşmeler ve Niğde Tarihî Kent Merkezi Çeşmeleri Üzerine Bir Araştırma

A Research on Historical Fountains and Nigde Historical City Center Fountains

Mustafa Selçuk Dilsiz (73-86)

Eski Türk Yazıtlarına Göre Türklerde Ortalama Yaşam Süresi

According to Old Turkic Inscriptions Average Time of Life among Turks

Mehmet Hazar (87-101)

Altayistikte Bir Ünsüz Yarılması: *L/# Döngüsü

Form by Splitting the Cycle of#L Consonant in Altaistics*

Mihrigül Helil (102-134)

Kırgız Kıpçak Boyu Biy'i Hâkim'den 1784 Tarihli Uygurca ve Mançuca Raporlar

A Set of Uyghur and Manchu Documents Drafted by Hâkim, a Biy of Kirghiz Kipchak tribe in 1784

Hasan İSİ (135-157)

Altun Yaruq Sudur'un Berlin Versiyonundaki Neşredilmemiş Yeni Parçaları Üzerine (Süü Kısmı ve IV., VI., X. Kitaplar)

On New Unpublished Fragments in the Berlin Version of Altun Yaruq Sudur (The Part Süü and Books IV, VI, X)

Afag MEMMEDOVA (158-178)

Historical Turkic Literary Languages and Khwarezm Turkic

Tarihî Edebî Türk Dilleri ve Harezm Türkçesi

Peter PIISPANEN (179-193)

Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir VII

Yukagir Dilindeki Türkçe ve Tunguzca Alıntılara İlaveler VII

Fatih ŞENGÜL (194-199)

Ares: A Greek God of Turkic Origin

Ares: Türk Kökenli Bir Yunan Tanrısı

Erdem UÇAR (200-233)

Altun Yaruq Sudur'un Berlin Versiyonundan Neşredilmemiş Yeni Parçalar (Tegzinç II, III, VIII ve IX'a Ait Parçalar)

New Unedited Fragments from the Berlin Version of Altun Yaruq Sudur (The Fragments of Tägzinč II, III, VIII and IX)

Reviews (234-286)

Mihriban Aydin (234-244)

Mihrigül Helil. 鄂尔浑文回鹘碑铭研究 [Orkhon Inscriptions of the Uyghur Kaghanate]. Beijing: China Social Sciences Press, 2022, pp. 337. ISBN: 978-7-5203-9829-9.

Deniz Demiryakan (245-250)

Beckwith, C. I. The Scythian Empire: Central Eurasia and the Birth of the Classical Age from Persia to China. Oxford: Princeton University Press, 2023, pp. xxxii+377. ISBN: 978-06-91-240534.

Hasan İsi (251-264)

Zieme, P. et al. Avalokiteśvara-Sūtras, Edition altuigurischer Übersetzungen nach Fragmenten aus Turfan und Dunhuang. Berliner Turfantexte: 50. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2022, pp. 399 + 35 col., 17 tables, Colour ill. ISBN: 978-2-503-60234-9.

Hasan İsi (265-275)

Boeschoten, H. A Dictionary of Early Middle Turkic, by with the Editorial Assistance of J. O'Kane. Leiden-Boston: Brill, 2022, pp. XI+596. ISBN: 978-90-04-52518-4.

Sümbül Begüm Yildiz (276-286)

İsi, H. Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar, Tematik ve Dilsel İnceleme, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022, ss. 1096. ISBN: 978-625-8118-75-9.

Received 18.12.2022	Review	JOTS 7/1 2023: 234-244
Accepted 05.01.2023		
Published 27.01.2023		

Mihrigül Helil. 鄂尔浑文回鹘碑铭研究 [Orkhon Inscriptions of the Uyghur Kaghanate]. Beijing: China Social Sciences Press, 2022, pp. 337. ISBN: 978-7-5203-9829-9.

Mihriban Aydın*

(İzmir/Turkey)

E-mail: mihriban.tursun@yahoo.com

Türk runik harfli Eski Türkçe yazıtlar hakkındaki çalışmaların sayısı günden güne artmaktadır. Bu çalışmaların bir bölümünü yeni bulunan yazıtlar; bir bölümünü ise önceki yazıtlar hakkında yeni okuma ve anlamlandırmaların geliştirildiği çalışmalar oluşturmaktadır. Örneğin, 2022 yılı Ağustos ayında bulunduğu duyurulan ve Moğolistan'ın Arhangay ili sınırları içerisinde bulunan Nomgon-2 adlı yazıt, bilim dünyasının tüm dikkatini Türk runik harfli yazıtlara çekmeyi başarmıştır. Her ne kadar yazıtın asıl alt bölümü henüz bulunamamış olsa da tepelik bölümünde yer alan birkaç satır ve buradaki *[K]utlug Kagan* ibaresi, yazıtın İlteriş Kağan adına yazdırılıp diktirildiği tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Bu yazıt hakkındaki bilimsel yayın ise *Türk Kültürü* dergisinin 2022/2 sayısında yayımlanmış ve okuma ve anlamlandırmalar araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde de Türk runik harfli Eski Türkçe yazıtlar bulunmakta ve bunlar XX. yüzyılın başlarından beri bilinmektedir. Yar-gol yazıtları, Turfan yakınlarındaki Yar-gol (Yar-hoto) olarak bilinen tarihî kent kalıntıları arasında bulunan ve mağara duvarlarına işlenmiş Türk runik harfli metinlerin en ünlüsü ve ilk bilinenlerden biri olma özelliğini taşımaktadır. Yine

* ORCID ID: **0000-0003-0053-7214**.

Dunhuang'daki Bin Buda mağaraları ile Kuça'daki Kumtura mağaralarındaki yazıtlarla İç Moğolistan Özerk Bölgesi ile Uygur Özerk Bölgesinde ele geçen yazıtlar da Çin Halk Cumhuriyeti yazıtları adıyla literatürde kendine yer bulmuştur.

Uygur Özerk Bölgesinin kuzeybatısında, İli Kazak iline bağlı Mongolküree (Zhaosu 昭苏) adlı kasabada bulunan ve kaynaklarda *Zhaosu* veya *Mongolküree* adıyla bilinen yazıt da bu bölgedeki ünlü yazıtlardandır. Bu coğrafyanın çok eski zamanlardan beri Batı Köktürk, Türgeş ve ardından Doğu Köktürklerinin hakimiyet alanlarında bulunmasından dolayı bu coğrafyada daha birçok yazıtın ele geçebileceği kuşkusuzdur.

Mao Zedong (毛泽东) öncülüğünde kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nin temel dil politikalarından biri, Çin kökenli olanların dışındaki halkların dili, edebiyatı, kültürü, gelenekleri gibi konularda yapılacak araştırmaların teşvik edilmesi olmuştur. Özellikle Pekin'de kurulan ve tümüyle etnik halkların dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili çalışmaları teşvik eden, eski adıyla Merkezî Milletler Enstitüsü (Central University for Nationalities), bugünkü adıyla Minzu University of China (中央民族大学) önemli araştırmacıların yetişmesine öncülük etmiş bir kurumdur. Bu bağlamda; Mirsultan Osman, Tursun Ayup, Hamit Tömür gibi Uygur araştırmacılar ile Li Sen (李森), Geng Shimin (耿世民), Chen Zongzhen (陈宗振), Hu Zhenhua (胡振华), Dai Qingxia (戴庆夏), Wei Cuiyi (魏翠一), Gao Shijie (高士杰), Yi Kunxiu (易坤琇), Pan Zhenyu (潘振宇) gibi akademisyenler bu alanın öncülerindendir. İlk kurulduğu günden bugüne değin, tümüyle etnik halklarla ilgili araştırmalar yapan bir kurum niteliğindeki üniversitede çalışanlardan; Litip Tohti, Metreyim Sayit, Abduraup Polat, Abdurişid Yakup, Zhang Dingjing (张定京), Zhong Jinwen (钟进文), Erkin Ariz, Zhang Tieshan (张铁山), Miao Dongxia (苗东霞), Wang Yuanxin (王远新), Erkin Avğali, Tuhan İsak ve Minever Hebibulla gibi akademisyenler, "Türk Dili ve Edebiyatı" alanı özelinde araştırmalarını sürdürmektedir.

Türk kökenli boylar başta olmak üzere, çok sayıda etnik halkın yaşadığı ve Hexi Koridoru (河西走廊) üzerinde bulunması dolayısıyla İpek Yolu'nun en önemli duraklarından biri olan Gansu (甘肃) eyaletinin başkenti Lanzhou'da (兰州) kurulu Kuzey-Batı Milletler Üniversitesi (西北民族大学) de tıpkı Pekin'deki üniversite ile aynı amaca hizmet eden bir kurumdur. Bu iki önemli kurumdan,

özellikle Minzu University of China'da bulunan Uygur ve Kazak Dili bölümlerinden yetişen Türkologlar, Çin'deki Türk kökenli halkların dili, edebiyatı ve kültürü üzerinde onlarca çalışma yapılmasına vesile olmuştur. Ayrıca Çin Halk Cumhuriyeti'nin başka kentlerinde de Türkçe ile ilgili bölümler bulunmaktadır. Bunlar daha çok Türkiye Türkçesi öğretmek amacını taşımaktadır. Bu bölümlerin bulunduğu üniversiteler, öğrenci sayıları ve ders müfredatları hakkındaki ayrıntı için bk. (Shen & Işık, 2020: 587-608).

Çin Halk Cumhuriyeti'nde özellikle, Eski Türk dili alanında birçok çalışma yapılmıştır. Gerek Uygur, Kazak, Kırgız ve Moğol gerekse Çinli araştırmacılar, yazıtlar dönemi Türkçesi hakkında çok sayıda kitap ve makale yayımlamış; eski Türk yazıtları ile ilgili ünlü birçok kitap ve makaleyi hem Çinceye hem de Uygur, Kazak, Kırgız ve Moğol dillerine çevirmiştir.

Eski Türk yazıtları özelinde Çin Halk Cumhuriyeti'nde yayımlanan çalışmalar hakkında birkaç bibliyografya çalışması yapılmıştır. Wang Yuan-Xin'in *Çin'deki Türk Diyalektleri Araştırmaları Tarihi* ile özellikle Erkin Ariz'in, *Orhon Yazıtları'nın Uygurca Çevirisi ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki İlgili Çalışmaların Genel Bir Değerlendirilmesi* başlıklı sempozyum bildirisi, Çin Halk Cumhuriyeti'nde yayımlanmış çalışmaların toplu bir kaynakçasını verir. Ayrıca tüm yazıt bölgelerinden örneklerin ve dil bilgisi konuları ile yapılan çalışmaların yer aldığı derli toplu bir kitap, E. Ariz ve E. Aydın tarafından 2014 yılında Ürümçi'de Uygur Türkçesiyle yayımlanmıştır. 2017 yılında E. Aydın'ın *Türk Runik Bibliyografyası* adlı kitabında Çin Halk Cumhuriyeti'nde yayımlanan çalışmalar da bulunmaktadır. Aydın, bu bibliyografyaya iki ek (2019 ve 2021) yayımlamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki yazıtların yeni ve toplu bir yayımı C. Alyılmaz tarafından 2015 yılında yapılmıştır.

Bu yazının konusu olan ve Şine Usu, Tariat ve Tes yazıtlarını konu edinen kitap Mihrigül Helil (Mireguli Heilili 米热古丽 · 黑力力) tarafından 2022 yılında Pekin'de yayımlanmıştır. Kitabın kapağında hem Çince hem de İngilizce başlık bulunmaktadır. Kısa bir giriş bölümüyle başlayan kitap, dört bölüm olarak alt başlıklara ayrılmıştır:

1. Bölüm (s. 2-5): Orhun Uygur Yazıtları ile *runik* terimleri üzerinde durulmuş ve neden böyle bir başlık kullanıldığına değinilmiştir. Türk runik harf

sistemindeki ünlü işaretleri ve bunların ses karşılıkları ayrı; ünsüzler ve bunların ses karşılıkları ise ayrı bir tabloda gösterilmiştir.

2. Bölüm (s. 5-7): *Orhun Uygur Yazıtlarının Dikildiği Tarih* başlığında, Şine Usu yazıtının doğu yüzünün 7. satırının transkripsiyonu ile Çince çevirisi verilmiş; bu satırdan hareket edilerek Tes ile Tariat yazıtının yazılış/dikiliş tarihine ulaşılabileceği belirtilmiş; Şine Usu Doğu 7 ile Tariat Batı 1-3 satırlarında da aynı konudan söz edildiğine değinilmiştir. Ardından bu üç yazıt hakkında çalışan bazı araştırmacıların yazılış/dikiliş tarihi ile ilgili görüşlerine de yer verilmiştir.

3. Bölüm (s. 7-8): *Üç Yazıtın Birbiriyle İlişkisi* başlıklı bölümde Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtlarında yer alan benzer cümlelerden hareket edilerek birbiriyle ilişkili olduğu konusunda kanıtlar sunulmuştur.

4. Bölüm (s. 8-11): *Tarihî Arkaplan* başlığı altında, Uygur Kağanlığı'nın tarihî dönemlerinden söz edilmiş ve bu bilgiler üç yazıttan örneklerle desteklenmiştir.

Şine Usu, Tariat ve Tes yazıtlarının transkripsiyonlu metni, Türk runik harfleriyle yazımı, Çinceye çevirisi, yazıtla ilgili notlar bölümünün bulunduğu ana başlık ise üç alt bölümden oluşur. Üç yazıtın işlendiği üç bölüm, kendi aralarında altı alt bölüme ayrılmıştır:

1. *Şine Usu Yazıtı* (s. 12-138): Yazarın Şine Usu yazıtıyla başlaması, yazıtın satır sayısı bakımından hacimli olmasına bağlanabilir. Önce yazıt hakkında genel bilgiler verilmiş; ardından yazıtla ilgili önceden yapılan yayınlara değinilmiştir. Bölümün üçüncü alt başlığında ise yazıtta anlatılan olaylardan söz edilmiştir. Dördüncü başlıkta transkripsiyonlu metni, her satırın altına Türk runik harflerle yazımı gösterilmiş; transkripsiyon yaparken sözcüklerin önceki naşirlerce farklı okumaları da dipnotlar hâlinde sayfa altında sıralanmıştır. Ancak dipnotlar genel bir sıra ile verilmeden her sayfada baştan başlamaktadır. Beşinci başlıkta, Şine Usu yazıtının metninin Çinceye çevirisi bulunmakta olup bu bölümde de önceki naşirlerin anlamlandırmaları dipnot olarak sayfa altında gösterilmiştir. Önceki naşirlerin anlamlandırma önerileri, yayımlandığı dildeki biçimiyle, olduğu gibi verilmiştir. *Notlar* adını taşıyan altıncı başlıkta yazıttaki bazı tartışmalı sözcük, sözcük grupları ve cümleler üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Şine Usu, Uygur Kağanlığı'nın en erken bulunan yazıtı olduğu için, yazıt hakkındaki çalışma sayısı da hâliyle fazladır. Yazarın karşılaştırma yaptığı

çalışmalar, yayımlanma tarihine göre şunlardır: Ramstedt 1913[1], Orkun 1941[2], Malov 1959, Aydarov 1971, Moriyasu 1999, Bazılhan 2005, Geng 2005, Mert 2009, Şirin User 2009, Berta 2010, Aydın 2011, Moriyasu et al. 2009, Karjaubay 2011, Hong 2012, Bai 2012 ve Ölmez 2018.

Dipnotlarda, metin neşri olmadığı hâlde Clauson'un etimolojik sözlüğündeki görüşlerine de "C" kısaltması ile yer verilmiş; öteki etimoloji sözlüklerinden söz edilmemiştir. Yazarın metin neşri bulunmayan çalışmaları ve buradaki görüşleri notlar bölümüne alması uygun olacaktır.

Yazarın okuma ve anlamlandırmaları ile ilgili birkaç not ise şöyledir: Yazarın iç ve sondaki ön ve art *b* seslerini *v* ile okuduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanında ilk hece dışındaki yuvarlak ünlüleri geniş yuvarlak; ayrıca *bo/bu* zamirinden yapılmış *bunta* ve *bunça* sözcüklerini ise sırasıyla *bonta* ve *bonça* okumuştur. Şine Usu yazıtının en değerli bölümlerinden biri ve Kıpçak adının geçip geçmediği konusunda hararetli tartışmalara sahne olan Kuzey 4. satırın başını da *tür[ük qaγan] čaq* okumuştur (s. 18). Şine Usu ile ilgili en önemli çalışmalardan biri sayılan Moriyasu'nun *Provisional* kısaltmasıyla bilinen kitaptaki makalesinde yer alan *türük qaγan čıq* okuması ve "I heard that the Türük qagan's" (1999: 178 ve 182) anlamlandırma önerisi de dipnotlarda verilmeliydi. Ayrıca, Güney 3'te, *ävdigüči* 'toplayan, bir araya getiren' okunup anlamlandırılan meslek adı, 2018 yılında Yong-Sŏng Li tarafından önerilmişti. Yazar, notlar bölümünde Li'ye ve okuma önerisine değinmiş olsa da ana metindeki dipnotlarda yer vermesi daha uygun olacaktı ve böylece bu okuma ve dolayısıyla anlamlandırmanın yazara ait olmadığı anlaşılabilirdi.

2. *Tariat Yazıtı* (s. 139-201): Bu bölümde Tariat yazıtının yeni bir transkripsiyonu ve anlamlandırması yapılmıştır. *Yazıta Genel Bir Bakış* (s. 139) adını taşıyan ilk bölümde, yazıt hakkında özet bilgi verilmiş; *Yazıtla İlgili Araştırmalara Genel Bir Bakış* (s. 139) başlığında ise yazıt hakkında yapılan

[1] Ramstedt'in bu yayınının Çince çevirisi bulunmakta ise de yazar, asıl kaynağı kullanmayı tercih etmiştir. Çince çevirisi için bk. 突厥文回纥英武威远毗伽可汗碑译释, Çev. Wang Jingru. 辅仁学志. 7/1-2, 1938.

[2] Yazar, "O" kısaltmasında Orkun'un 1941 yılındaki sözlük eserini vermiştir. Orkun'un Şine Usu yazıtı neşri Eski Türk Yazıtları adlı eserinin ilk cildinde yer alır. Bu eser, kitabın kaynakçasında bulunmakta ise de "O" kısaltmasına 1936 tarihli yayınının alınması gerekmektedir. Ayrıca kaynakçada Orkun'un alfabetik yeri de yanlış gösterilmiştir.

çalışmalara değinilmiştir. *Yazıtın İçeriği* (s. 141) başlığında yazıtta nelerden söz edildiği ve yazıtta geçen kişi adları üzerinde kısaca durulmuştur. Yazıtın transkripsiyonu ve Türk runik harfli metni her satır için yine Şine Usu'da olduğu gibi alt alta verilmiştir (s. 143). Tariat yazıtı daha geç bir dönemde bulunduğu için yazıt üzerindeki çalışmalar, Şine Usu yazıtına nispeten daha azdır. Yazar, ulaşabildiği her yayındaki okuma farklılıklarını sayfa altında dipnot olarak göstermiştir. Okuma ve anlamlandırma karşılaştırmalarında kullanılan yayınlar şunlardır: Klyaştornıy 1982, Tekin 1982, Katayama 1999, Geng 2005, Bazılhan 2005, Zhang 2009, Mert 2009, Şirin User 2009, Berta 2010, Aydın 2011, Karjaubay 2011, Hong 2012.

Yazıtın güney yüzünün 5. satırında; yazarın *sinlägdä* okuyuşu ile ilgili dipnotta verilen farklı okumalar arasında Aydın'ın okumasına yer verilmemiştir. Oysa Aydın, bu bölümü *sinligde* 'sen varken, senli iken'; cümlenin devamındakini ise *sinsizde* 'sen yokken, sensiz iken' okuyarak cümle içinde paralel bir anlamdan söz edildiğini belirtmiştir (2011: 47) ve (2018: 43). Kuzey 3'te, Moyan Çor Kağan'ın büyük oğlu olan ve Çinlilerin yalnızca unvanıyla andığı ve *Yehu* (葉護) diye adlandırdığı Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu'nun adını *Bilgä [tarduš uluγ bilgä yavγu]* okumasında sorun bulunmaktadır. Bu kişi Moyan Çor'un oğlu idiyse, ki satırın başında *teŋrim kanım oglı* diyerek açıkça belirtilmiş, adın Tarduş olması beklenemez. Yazar, güçlü bir olasılıkla önceki bazı naşirlerin okumasından etkilenmiş ya da Uygur Kağanlığı döneminde Tarduşlara *yabgu* atanmasını göz önüne almış olmalıdır.

Transkripsiyonlu metnin ardından Çince çevirisi verilmiş ve bu bölümde de önceki naşirlerin anlamlandırmaları yayımlanma yılı sırasına göre dipnotta gösterilmiştir (s. 161). Tariat yazıtıyla ilgili notlar (s. 184) bölümünde bazı sözcük ve sözcük grupları üzerinde durulmuştur. Bunlardan birkaçı şöyledir: *Yollug* (Doğu 1), *aqıza barmış* (Doğu 2), *[atlı]gın yumšadı* (Doğu 6), *anta toqtartım* (Doğu 8), *sinlägdä küč qara bodun tėmiš sin sizdä küč qara suv ärmiš* (Güney 5), *ılayım tarıγlayım* (Batı 4) vs.

Öteki Uygur yazıtları gibi Tariat yazıtının bir değerli yanı da çok sayıda yer adının geçmiş olmasıdır. Bu yer adları ile yalnızca Uygur Kağanlığı'nın coğrafyası değil, II. Türk Kağanlığı'nın egemen olduğu topraklar hakkında da bilgi edinilebilmektedir. Yazar, yazıttaki bazı yer adları üzerindeki tartışmalara da

değinmiştir. Örneğin; *udargan* (s. 188), *säkiz säläŋä* (s. 190), *sävi[n] tälädü qaraγa buryu* (s. 190), *qa[ńu]y künüy* (s. 191), *költi* (s. 192) vs. Yazıttaki yer adları, bu adlarla ilgili tartışmalar ve bugün neresi olabileceği ile ilgili ayrıntı için bk. (Aydın 2022).

3. *Tes Yazıtı* (s. 202-228): Yazıt metninden önceki alt başlıklar şöyledir: *Yazıta Genel Bir Bakış* (s. 202), *Yazıtla İlgili Araştırmalara Genel Bir Bakış* (s. 202), *Yazıtın İçeriği* (s. 205). Yazıtın transkripsiyonlu metni s. 205'ten başlamaktadır. Çinceye çevirinin dipnotlarında ise önceki naşirlerin anlamlandırmaları verilmiştir. Hem transkripsiyonlu metin hem de Çince çeviride yararlanılan kaynaklar şöyledir: Klyaştornıy 1984, Yang 1994, Ôsawa 1999, Bazılhan 2005, Geng 2005, Mert 2009, Şirin User 2009, Zhang 2010, Berta 2010, Aydın 2011, Hong 2012, Karjaubay 2011, Ölmez 2018.

Notlar (s. 218) bölümünde ise yazıttaki bazı sözcük, sözcük grubu ve cümleler üzerinde durulmuştur. Örneğin; *ayıntur-* (Batı 4), *yašı tägip učdı* (Batı 5), *bökä uluγ q[ayan ärmiš]* (Kuzey 1), *boz oq bašın aqıza učuz kölikä atlıyın tökä barmıš* (Kuzey 3*), bäirsil qadır qasar anta barmıš* (Kuzey 4): *bärsil* sözcüğü bu bölümde iki kez *bäirsil* olarak yanlış yazılmıştır. *ödkünč qaγan ärmi[ş]* (Doğu 2), *qasar qurıγ qontı* (Güney 2) vs.

4. *Orhun Uygur Yazıtları Söz Varlığının Karşılaştırılması* (s. 229-251): Bu bölümde üç yazıtta ele geçen sözcüklerle ilgili leksik bir değerlendirme yapılmıştır. Üç yazıtta toplam 447 sözcük bulunduğu belirtilmiş; bunlardan 239'u hakkında karşılaştırmalı malzeme sunulmuştur. Sözcüğün anlamı verildikten sonra Türkçenin sonraki dönem tarihî metinleri ile çağdaş Türk yazı dillerinden de örneklere yer verilmiştir. Ancak bu sözcüklerin, üç yazıtın hangisinde ve hangi satırında geçtiğinin belirtilmesi daha yararlı olurdu.

5. *Orhun Uygur Yazıtlarının Sözcük Yapısı* (s. 252-284): Bu bölümde yazıtlardan elde edilen leksik veriler şekil bilgisi bakımından incelenmiştir. Örnekler, İsimden İsim (s. 252), Fiilden İsim (s. 263), İsimden Fiil (s. 272), ve Fiilden Fiil (s. 276) başlıkları altında sıralanmış; araştırmacıların eklerle ilgili görüşlerine de değinilmiştir.

Ek 1: *Simge ve Kısaltmalar Tablosu* (s. 285-288)

Ek 2: *Orhun Uygur Yazıtlarının Sözcük Dizini* (s. 289-321)

Bu bölümde sözcüklerin karşısına Çince çevirisi verilmiş ve yazıtta geçtiği yerler gösterilmiştir. Şine Usu: Xi (希), Tariat: Ta (塔) ve Tes: Tie (铁) olarak kısaltılmış, üç yazıtta geçen her örnek Latin alfabe sırasına göre listelenmiştir.

Kaynaklar bölümü ikiye ayrılmış; Çince ve Uygurca olanlar ayrı, yabancı ülkelerde yayımlanan çalışmalar ayrı sıra ile verilmiştir. Özellikle Çin Halk Cumhuriyeti dışında yayımlanan çalışmaların sayısının çokluğu, yazarın hem eski hem de yeni yayınları takip ettiği sonucunu çıkarmaya izin vermektedir. Ayrıca Çin Halk Cumhuriyeti dışındaki kaynakların yazımında çok az hata bulunması, yazarın alandaki çalışmaları künye olarak değil de bizzat görerek eserinde kullandığı anlamını taşımaktadır.

Yazar, işlediği yazıtların bugün nerede olduğu konusunda eski kaynaklardaki bilgiyi kullanmıştır. Şine Usu, Tariat ve Tes yazıtlarının hâlihazırda bulundukları yer ile ilgili güncel bilgileri paylaşmak kuşkusuz yararlı olacaktır. Şine Usu yazıtı ilk dikildiği yerden alınarak 17 Ekim 2020 günü Ulan Bator'da bulunan Moğolistan Kültürel Miras Merkezine taşınmış (Doğan, 2021: 677); ardından Ekim 2022'de Ulan Bator'da yeni kurulan Çingis Han Müzesinde sergilenmeye başlamıştır. Tariat ve Tes yazıtı ise Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü depolarından alınarak 26 Haziran 2021'de Moğolistan Kültürel Miras Merkezine getirilmiştir (Doğan, 2021: 678). Tes ve Tariat da Şine Usu yazıtı gibi Ekim 2022'de yeni yerlerinde sergilenmeye başlamıştır.

Uygur Kağanlığı döneminde Moyan Çor Kağan'ın elinden ve zihninden çıkan Şine Usu, Tariat ve Tes yazıtlarının transkripsiyonu, Çinceye çevirisi, sözcük notları, sözcüklerle ilgili kapsamlı açıklamaların bulunduğu ve 2022 yılında Pekin'de yayımlanan eser, Çin Halk Cumhuriyeti'nde yayımlanmış önemli bir eser kimliğini kazanmakla kalmayacak, Çin Halk Cumhuriyeti dışındaki araştırmacıların da yararlanacağı bir başvuru kaynağı olacaktır.

Kaynakça

Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Arezi, A. (2011). Orhon Yazıtları'nın Uygurca Çevirisi ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki İlgili Çalışmaların Genel Bir Değerlendirilmesi. In Çelik-Şavk, Ü. (Ed.), *"Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III.*

Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı I (pp. 55-70). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Ariz, E. & Aydın, E. (2014). *Qedimki Türk Yeziqidiki Taş Pütükler*. Ürümçi: Şincang Helq Neşriyati.

Aydarov, G. (1971). *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VIII veka*. Almatı: Nauka.

Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

Aydın, E. (2017). *Türk Runik Bibliyografyası.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2019). Türk Runik Bibliyografyası'na Ek I. *Journal of Old Turkic Studies*, *3*(1), 6-40.

Aydın, E. (2021). Türk Runik Bibliyografyasına Ek II. *Journal of Old Turkic Studies, 5*(1), 7-47.

Aydın, M. (2022). Tariat (Terh) Yazıtının Köktürk ve Uygur Coğrafyasını Anlamaya Katkıları. *Türk Kültürü, 2022*/2, 143-156.

Bai Yudong (2012). 希纳乌苏碑译注 [Şine Usu Yazıtının Çevirisi Hakkında Notlar]. 西域文史 [Batı Bölgeleri Tarihi] 7. Beijing: Kexue Press.

Bazılhan, N. (2005). *Kazakstan Tarihı Turalı Turki Derektemeleri II, Köne Türik Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*. Almatı: Dayk Press.

Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Çev. Yılmaz, E. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Doğan, Ş. (2021). Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin Faaliyetleri ve Merkezin Şine Us, Tes, Tariat, 1. Karabalgasun Yazıtları ile İlgili Son Çalışmaları Üzerine. In *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı I Bilge Tonyukuk Anısına (Ankara, 26-30 Eylül 2021)* (pp. 675-696). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Geng Shimin (2005). 古代突厥文碑铭研究 [Eski Türk Yazıtları Araştırmaları]. Beijing: Minzu University of China Press.

Hong Yongmin (2012). 回纥汗国古突厥文碑铭考释 [Uygur Kağanlığı Eski Türk Yazıtları Hakkında Araştırma ve İncelemeler]. Beijing: World Publishing Corporation.

Karjaubay, S. (2011). *Köne Türki Jazba Edebi Ülgideri: Orhon muraları. Kazak Koljazbaları II*. Almatı: Elşejire baspası.

Katayama, A. (1999). Tariat Inscription. In Moriyasu, T. & Ochir, A. (Eds.), *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (pp. 168-176). Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.

Kıdırali, D. et al. (2022). Kutlug Kağan Anıt Külliyesi ve Yazılı Bitigtaşı. (Uluslararası Türk Akademisi, Moğolistan Bilimler Akademisinin Arkeoloji Enstitüsü "Nomgon-2019, 2022" Ortak Heyetinin Bilimsel Ön Raporu). *Türk Kültürü, 2022/2*, 1-22.

Klyaştornıy, S. G. (1982). The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 36*(1), 335-366.

Klyaştornıy, S. G. (1984). The Tes Inscription of the Bögü Qaghan. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 39*(1), 137-156.

Li, Y. S. (2018). On bIdgŴčIr in the 3rd line of the south side of the Šine-Usu Inscription. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, *66*(1), 177-188.

Malov, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık.

Moriyasu, T. (1999). Site and Inscription of Şine-Usu. In Moriyasu, T. & Ochir, A. (Eds.), *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (pp. 177-195). Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.

Moriyasu, T. et al. (2009). Şine-Usu Inscription from the Uighur Period in Mongolia: Revised Text, Translation and Commentaries. *Studies on the Inner Asian Languages, 24*, 1-92.

Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Orkun, H. N. (1941). *Eski Türk Yazıtları IV*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ôsawa, T. (1999). Tes Inscription. In Moriyasu, T. & Ochir, A. (Eds.), *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (pp. 158-167). Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.

Ölmez, M. (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Ramstedt, G. J. (1913). Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne, 30*(3), 1-63.

Shen Zhixing & Işık, Ö. F. (2020). Çin'deki Türkoloji Çalışmaları. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 60/2*, 587-608.

Şirin-User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.

Tekin, T. (1982). The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, *37*(1), 43-86.

Wang Yuan-Xin (1994). *Çin'deki Türk Diyalektleri Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yang Fuxue (1994). 古代突厥文台斯碑译释 [Eski Türkçe Tes Yazıtının Çevirisi Hakkında Notlar]. 语言与翻译 [Dil ve Çeviri], 1994/4: 22-28.

Zhang Tieshan (2009).《古代突厥如尼文〈铁尔痕碑〉研究》 ["Eski Türkçe Runik Yazısı <Terhin Yazıtı> Hakkında Araştırma"].《突厥语文学研究》[Türkoloji Araştırmaları]. Beijing: Minzu University of China Press.

Zhang Tieshan (2010).《古代突厥如尼文铁兹碑再研究》[Eski Türkçe Runik Yazılı Tes Yazıtı Üzerinde Yeniden İnceleme].《突厥与哈萨克语文学研究》[Türk ve Kazak Filolojisi Üzerine Çalışmalar]. Beijing: Minzu University of China Press.